

خۆپەوه لەم شۆرشە جۆر بەجۆرانەدا دەستپێشکەر بوو. شۆرشى مەزنى فەرەنسا لە سەدەى ھەژدەيەمدا ئەو گەردەلوولە بوو کە گۆرانی سەرتاپاگيرى ئابوورى و سياسى و کۆمەلایەتى و ئایدیۆلۆجى لە ئەوروپادا بەرپا کرد، تەخت و تاراجى

فیوڤدالیزمى تیکداوه و رێگای بۆ خەتوخالدانى چين و تووژێكى تر خۆش کردوو. ھەر لە سەركەوتن و تیشکانەکانى ئەم شۆرشەو کە بەپیتزترین وانە و شارەزایى لیکەوتوونەتەو کە لەلایەن فەیلەسووف و بیرمەند و سیاسەتمەدارانەو تووژ تووژ کراون و تیشک خراوتەسەر لایەنە لەبارو نالەبارەکانى. ئەم شۆرشە لە روانگەى سیاسییەو یەكەمى شۆرشى رێك و پێكە کە میللەت- گەل بەرپای کردوو و سنوورى بۆ دەسەلاتى سياسى و ئابوورى و کۆمەلایەتى مەلیك و چینی فیوڤدال داناو و لە ئەنجامدا تووژ و چینی شارنشین- بورژوازی بەرامبەر بە چینی دەرەبەگایەتى لادى نشین خەتوخالى داو. رادە و سنوورى بۆ دەسەلاتى توقینەرى لە رادەو سنوور بەدەرى کلتیسە و دام و دەزگا و پیاوانى ئایینی مەسیحى داناو و بەکەم ھەنگاوى لەو گۆرەپانە بەرین و فراوانەدا ھاویشتوو کە بۆتە مایەى لیکترازاندنى ئالغەى زنجیرە سەختەکەى پەيوەند کردنى کاروبارى سياسەتى دەولەت و کۆمەل و ژيان بە ئایینیکەو کە مەسیح خۆى داواى لە یەكترى دابرايانى کردبوو! ئەم ھەنگاوه دلیرانەيە لەسەردەمى نوێدا نەمامەکەى ھاتە بەر و بەو دیاردەيە ناودەبریت کە بەزمانى عەرەبى بە عیلمانیەت ناودەبریت، ئەم نەمامە کە لە سەرەتادا رابەرانى شۆرشى فەرەنسا ناشتوو یانە و لەم سەردەمى نوێیەدا ھاتۆتە بەر و بە ھىچ جۆرێک لە شۆرشەکە خۆى کەمتر نییە، شۆرشى لە یەكترى جیاکردنەوى ئایین و سياسەت، ئایین و کاروبارەى حوکمرانى دەولەت. وەنەبێ کارو رۆلى ئەم شۆرشە سەرتاپاگيرە لە جیھانى فەلسەفەدا کەمتر بووبى. تەنانت ھەندى مێژووناسانى فەلسەفە و بیرمەند و رەخنەگران لەو باوەرەدان کە فەلسەفەى ئیدىالیستى ئەلمان لە سەدەى نۆزدەھەمدا بەرپەرانیتى فەیلەسووفى بەناوبانگ ھیگڵ (۱) لە پیاوکردنى بیروبووچوون و تیزەکانى ئەم شۆرشە لە بواری کایەى فەلسەفەدا بەولاو نەبوو. خو ئەگەر ئەم بۆچوونە

رۆژھەلات مەلەبەندى ئایین و رۆحانییەتە و پەناى بردۆتە بەر ناخ و ھەست و سۆز

گازندە و رەخنە بکریت و بەجۆرە زیادەرۆییەک دابنریت و وەک برپاریک سەرنج بدریت کە تاراڤەيەک سنوور بەزاندنیکی تیاڤا ھەست پى بکریت ئەوا بە ھىچ جۆرێک ناکرێ و ناشى رۆلى بیروبووچوون و برپارو بۆچوون و ھەنگاوەکانى ئەم شۆرشە

ھەر لە ئازادییەو، بەرەو براھەتى و تادەگاتە یەكسانى لە جیھانى پان و بەرینى فەلسەفەدا بە کەم بگيرین. بیرۆکەى ئازادى لە ھەردوو کایە و بواری سياسەت و فەلسەفەدا ئەو پریشکە بوو کە ئاگرى لە قەدەخە و پاوان و گۆرەپانى دەستبەکاربوونى سياسەتمەدار و بیرمەند و فەیلەسووفان بەرداوه و مێشک و ناخى ھەژاندوون، دەرروونى وروژاندوون و کەرەسە و تفاقى لیکۆلینەو و تووژینەوى خستۆتە بەردەستیان.

لەگەل گەورەبوون و پتەر بوونى رۆل و کاربگەرى دانیشتوانى شار بە تايبەتى خاوەن خامە و پاشەکشەکردنى لادى و خاوەن زەوى و زار، لەلایەكى ترەو، ھەستى نەتەوہیى کە ھەندیک جار خۆى لەسەنگەرى دژایەتى کردنى بى سنوورى پروا ئایینی مەسیحیدا دیوہتەو، گەشەى کردوو و وردە وردە پەرى سەندوو و بەھیتز و پتەو بوو. ھەست کردن بە ئەندامىتى لە گروپ و نەتەوہى جەرمانیدا لەلایەن ھیگڵ و ئەو پەيامانەى فيختە (۲) ئاراستەى نەتەوہى ئەلمانى کردوون راستى ئەم بۆچوونەمان پشت راست دەکەنەو.

ئەگەر جارێ مرۆف شانازى بەوہو کردبێ کە خاوەن پروا ئیماندارە و ھەولێ پیاوکردنى رى و شۆتەکانى ئاینى یەسوعى مەسیحى لە ژيانى رۆژانەيدا بى ئەوا پاشتر، لەم قوناخەدا شانازى کردن بە نەتەوہ و خەسلەت و شکۆ و سەرەرزىبەکانى نەتەوہ و جیگای پروا ئاینى جارانیان گرتۆتەو. ئەم ھەستە نەتەوہییە ئەوہندە زال و بە گور و جۆش بوو، تەنانت فيختە لە پەيامەکانیدا بەبى جیاوازی چين و تووژ و خیل و ھۆز پرووى گوفتارى کردۆتە تیکرێ نەتەوہى (۳) ئەلمان و مەبەستە سياسیىەکانى خۆى بە راشکاوى پى رانەگەياندوو.

ئەگەر بێت و سەرەپای رۆل و کارى شۆرشى سەرتاپاگيرى فەرەنسا و ئایینی مەسیحى لە رۆژھەلاتەو ھیتراو و پەیدا بوونى ھەست و نەستى نەتەوہیى کە لە ئەنجامى گوتیزانەوى مەلەبەند و ناوہندى ھیز و دەسلەت

له ئاوابییه کانه وه بۆ شار په یدابوو، فهلسه فه و جیهانبینییه فره رهنگییه به پیزه که ی کانت که به فهلسه فه ی ترانسندنالی ناسراوه بهتینه پیش چاومان، تاییه تمه ندیییه کانی سه ده ی نۆزده یه مان بۆ ده رکه ویت و لایه نه جوړ به جوړه کانیمان بۆ روون و ئاشکرا ببیت که شوړه سوارانی وه ک فیخته و شیلینگ و هیگل و له دوا ییدا فو به رباخ و مارکس و نیتشی و شوپنهاور رهنگی ته لاره پته و به رزه که بیان رشتووه. ده بی له سه رچاوه یه کی و ا به پیت و پیز و به برشت و هه مه لایه نه چ به رو بوومیتی پر بایه خ و به برشتی فهلسه فه و نه ده ب و هونه ر و ئابووری سیاسین .. تاد په یدابوویی و پیگه بشتی و که وتیته وه؟! هه ر لیروه و پشت نه ستور به هه مان سه رچاوه نه یینی سه ده ی نۆزده هه مان بۆ روون ده بیته وه، به تاییه تی له ری بازی نه ده بی و هونه ری رۆمانتیکیدا که برتی بووه له پشتگو ی خستنی ژیر و په نابردنه به ر ناخ و هه ست و سوژ و شلکردنی جله وی نه ندیشه بویه «رینی و بلیک» ناهه قیی نه بووه که وتوویه تی: «گه وره بی و مه زنی رۆمانسییه ت له وه دا ده رکه وتووه که ده رکی به و لیکچوونه قو له ی نیوان ره وشه کانی شیعر و رهوشی دۆزینه وه و داهیتانه کانی تایین کردوه» (۴) نه م ده رک پی کردنه و هه ست کردنه به م له یه کچوونه ی بابه تی شیعر و تایین که هه ردوو کیان ژیر ده خه نه لاره و په نا ده به نه به ر ئامراز و سه رچاوه ی تر بریتی بووه له جوړه دید و روانگه یه ک که له وپوه چاره سه ری سه رگه ردانی مرۆقی گیرۆده ی دهستی کات و راده داری و زه من هه ریه که به شیوه ی تاییه ت به خو ی به دی ده کات. هه ربویه ده کری که بگوتری، وشه ی رۆمانتیک، له ناوه روک و روخساردا چه مک و بۆچوونی هه ست کردن به سروشت، تایین به و جوړه ی خو یان تی گه یشتوون و ویستوویانه، خو شه ویستی، نامۆبی و گو شه گیری و چه ز کردن له شتی سه ی ر و بیانی به بیرو می شکدا ده هینی که یه کچوونی شیعر و تایین، شاعیر و خاوه ن پروا و ئیمان شتی که له جیهانی رۆمانتیکیدا هه ست پی ده کرت، چونکه هه ردوو لایان هیوا و ههستی مرۆقیان کردوه به نیشانه و تیری چالاکیه کانیمان تیده گرن. نه مه ش نه و لایه نه یه که به پیزه و پتر له زانست له ژبانی ناوه کی مرۆقدا رۆلی کاریگه ری خو ی ده گیتی! ئیتر سه ی ر نییه که تایین پتر له زانست مرۆق بۆ لای خو ی به ریت! سه ده ی نۆزده یه م

به تاییه تی له ئه لمانیدا پله وپایه و مه لبه ندیکی نه وپه ری گرنگی هه بووه که له به رهه م و پلان و به پیزیدا، له سه رکه وتن و ساقه کانیدا مه زنی و گه وره بی نواندوه و له به برشتیدا به باوه ری من له سه رده می کو نی یۆنان که فهلسه فه ی تیدا داهیتراوه و له شوړشی فه رهنسا که جیهانی گوړیوه نه گه ر تیینه په راندبی که متر نه بووه. نه و کو شک و ته لار و سه راو باله خانانه ی فهلسه فه و سیاسه ت و ئابووری و ره واناسی و زانستی کو مه لایه تی (سو سیۆلۆجی) نه م سه رده مه مان و دوا رۆزیش، به ردی بناخه کانیمان له لایه ن فه یله سوف و سیاسه تمه دار و تیوریه ت و زانا و ئابووری و یاساناس و نه دیب و بیرمه ندانی سه ده ی نۆزده یه مه وه دانراوه، که له دوا ییدا وه ک بناخه کو شکه کانیمان له سه ر دامه زراوه، نه گه ر مرۆق له م سه رده مه ماندا له ناوه روک و روخساری نه و بابه تانه ورد بیته وه که به شه کانی شارستانی سه رده میان لیتپیکدیت به ئاشکرا جیدهستی سه ده ی نۆزده یه می به رچا و ده که ویت.

۳- نه گه ر به پیی بیرو بوچوونی هه ندیک شاره زا و میژوونوسی فهلسه فه سه ده ی نۆزده یه م به قو ناخی هه ره سه ینان و پاشه کشی و تیکشکانی ته لاری فهلسه فه ی ئیدیالیزی نه لمان دانرا بیت، به تاییه تی دوا ی مردنی فه یله سووفی به ناوبانگ هیگل (۵) و پتر بوونی چالاکی مه تریالیسته کان و نه و هیرشه نه پسوانه ی کردوویانه ته سه ر ری بازه ئایدیالیسته کان، نه م ره وشه به بیرو و بۆچوونی پسپوړانی تر، سه ده ی نۆزده یه م نه و قو ناخه بووه. راسته فهلسه فه ی ئایدیالیزم پاشه کشه ی کردووه، به لام ری بازی تر گه شه یان کردووه که وه ک بناخه رهنگی نه و گوړان و په ره سه ندن و پیشکه وتن و شوړشه سه رتاپاگیره هه مه لایه نه یان له سه ر ری تراوه که له سه ده ی بیسته م و دواتر هاتوونه ته به ر. نه وه ی فهلسه فه له م کایه و بواره دا ده گریته وه، ده کری نه م سه ده یه، سه ده ی نۆزده یه م پشت نه ستور، به و هه موو ری بازه فهلسه فه یی و نه ده بی و هونه ری و په ره سه ندنه ی زانست که تیایدا گه شه یان کردووه و سه ریان هه لداوه به قو ناخی فره رهنگ که به سه ره تای په یدابوون و ده ستپیکردنی فهلسه فه ی تر و بایه خی سیاسه ت و زانست به کاملی ناوبریت. فهلسه فه ی ترانسندنالی نه لمان که له سه ده ی هه ژده یه مدا ئیمانوتیپیل کانت به ردی بناخه ی دانابوو، له زور کوړ و کو مه له نه کادیمیایی و لایه ن و کایه و بواره گه رم و گوړ و

کاریگەر دەستبەکاربووه، چونکه فهلسهفه‌ی کانت به‌راستی قوئاخ‌ی دروست کردووه، قوئاخ‌ی پیش کانت و قوئاخ‌ی دوا‌ی کانت. راسته سه‌رده‌می کانت که سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یه‌م بووه سه‌رده‌می «شیکردنه‌وه و ره‌خه‌گرتن» بووه. ئەم شیکردنه‌وه و ره‌خه‌گرتنه هه‌موو که له‌به‌ر و لایه‌ن و بواره‌کانی ژبان و بیروئایینی گرتۆته‌وه. ئەم پرۆسه‌یه‌ی بیرى فهلسه‌فه‌یه تارا‌ده‌یه‌ک کاروانی گومان و ئەگه‌ری ره‌واندۆته‌وه و زانست و فهلسه‌فه و ئەده‌ب و هونه‌ر و ئاکار له‌سه‌ر بنچینه‌یه‌کی پته‌و هه‌ول‌ئى دامه‌زراندنیان دراوه. سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م پشت ئەستور به‌م پرۆسه سه‌رکه‌وتوه کاری دامه‌زراندن و بنیاتنانی بیرى ده‌ستپێکردووه ئەگه‌رچی هه‌ردوو سه‌ده و قوئاخ له شپۆز و ئامانج له رێباز و هۆکار و فاکته‌ردا ئەوپه‌ری له یه‌کتری جیا‌وا‌زبوون. دوگم و ئایدیۆلۆجی و ئایین و رێ و شوپنه‌کانی کلێسه‌ی مه‌سیحی و بنه‌ماکانی ئاکار و سیاسه‌ت تیشکی ره‌خه‌گرتن و شیکردنه‌وه و توێ توێکردنیان خراوه‌ته‌سه‌ر. هه‌ردوو رێبازی سه‌ره‌کی فهلسه‌فه، ئایدیالیزم و مه‌تریالیزم به لایه‌ن و قوتابخانه جیا‌جیا‌کانییه‌وه جارێکی تر له بیژنگ دراونه‌وه و شه‌ن و که‌و کران، دروشمه سه‌ره‌کییه‌کانی شوێشی فه‌ره‌نسا به‌تایبه‌تی ئازادی که ببوو به ویردی سه‌ر زمانى بیرمه‌ندان چه‌ندین جاری تر چاویان پێدا خشیتراوه‌ته‌وه و به‌جۆرێک له جۆره‌کان پا‌کانه و پاساو دراونه‌ته‌وه. له ئەنجامدا چه‌ند تیۆری سه‌رتاپا‌گیری بیرى - فهلسه‌فه‌ی دانراون. ئەگه‌ر له سه‌ده‌کانى ناوه‌راسته‌دا ره‌ب و لاهووت که‌ره‌سه‌ی سه‌ره‌کی بیروخامه‌ی لاهووتی و فهلسه‌فه‌ی مه‌سیحی بووبن، له‌م دوو سه‌ده‌ی هه‌ژده و نۆزده‌یه‌مدا مرۆڤ و سروشت و سیاسه‌ت و کاروباری ئاکاریی دنیا ئەو باب‌ه‌تانه بوون که می‌شکی بیرمه‌ندان پیا‌نه‌وه خه‌ریک بوون. لیکدانه‌وه‌ی میکانیکی جیهان و بوون ئەو بنه‌ما زانستییه بووه که پشتی پێ به‌ستراوه. بۆیه پشت به ژیر به‌ستراوه و بنه‌ماکانی وه‌ک بناخه‌یه‌کی توندو پته‌و و قایم تیوری جۆر به‌جۆری زانستیانه‌یان له سه‌ر دامه‌زراوه. ئەو دوو رێبازی له سه‌ده‌کانى ناوه‌راسته‌وه تا کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م به بنه‌مای زانست، هه‌ر لایه‌نه به‌پێی

بۆچوون و سه‌رده‌می خۆی و به‌پێی په‌ره‌سه‌ندنی زانست و کۆمه‌ڵ دانراون، رێبازی میکانیکی و رێبازی ئامانجه‌کی بوون.

رێبازی ئامانجه‌کی که بنه‌مایه‌کی لاهووتی ئایینی هه‌یه له سه‌ده‌کانى ناوه‌راسته‌دا باو بووه و په‌یره‌و کراوه. خۆی له وشه‌ی لاتینی - یۆنانی Teleologie که‌وتۆته‌وه که بریتیه له و تیۆری - رێبازی که ده‌لێ «په‌ره‌سه‌ندن هه‌ر له سه‌ره‌تا و بنچینه‌دا ئامانج و مه‌به‌ستی دیاریکراوی هه‌یه» (٦) واپێده‌چی ئەم بنه‌مایه له لایه‌ن زۆریه‌ی ئایینه جیهانییه‌کانه‌وه په‌سه‌ند بیت، بۆ نمونه له کتیبه ئاینیه‌کاندا هاتووه که «بوونه‌وه‌ران به هه‌موو جۆرێکیانه‌وه بۆ ئەوه دا‌هێنراون که عیباده‌ت بکه‌ن. ئەمه له‌خۆیدا به‌شپۆیه‌ک له شپۆه‌کان رێبازی ئامانجه‌کی پیناسه ده‌کات. چونکه به ئاشکرا نیشانی ده‌دات که بوون، بوونه‌وه‌ر، گه‌ردوون، میژوو... تاد، ئامانجیان هه‌یه و بوونیان و به‌رده‌وامیشیان هه‌ر به ئامانجی تایبه‌تیه‌وه به‌نده. بۆیه ده‌کرێ ب‌لێی ئەم دوو رێبازانه، یه‌کیکیان وینه‌ی جیهانی و جیهانیدی مرۆڤی سه‌ده‌کانى ناوه‌راسته و ئەوی تریان وینه‌ی جیهانی مرۆڤی سه‌ده‌ی نوێ که زانست سه‌رمه‌شق بووه نیشان ده‌دات.

که مرۆڤ باسی لیکدانه‌وه‌ی ئامانجه‌کی ده‌کات، که له فهلسه‌فه‌ی ئیسلامی سه‌رده‌می عه‌بباسیدا وشه‌ی «غایه و غایه» ی بۆ به‌کارهێنراوه، به‌کسه‌ر لیکدانه‌وه‌ی دیارده و رووداوه‌کان، لیکدانه‌وه‌یه‌کی پشت ئەستور به‌هۆکاری ئامانج و ئامانجه‌کی به بیرومی‌شکدا دیت. ئەگه‌ر ئایین له سه‌ده‌کانى ناوه‌راسته‌دا سه‌رپشک و ئا‌غابووبێ ئەوا ئایین هه‌میشه توندوتۆڵ به لیکدانه‌وه‌ی ئامانجه‌کییه‌وه به‌ندبووه. که‌چی زانست - ژیر له سه‌ده‌ی نوێدا سه‌رمه‌شق بووبن و په‌نا‌براوته به‌ر لیکدانه‌وه‌ی میکانیکی (٧) ئیتر ده‌کرێ بگوترێ که ئامانجه‌کی وه‌ک لیکدانه‌وه‌یه‌ک هۆکاره‌که‌ی له‌دوا‌رۆژدایه، به‌لام لیکدانه‌وه‌یه‌کی تر که میکانیکییه هۆکاره‌که‌ی له پیش خۆیه‌وه‌یه. ئەم دوو جۆره هۆکار و ئەنجام و لیکدانه‌وه‌یه له دوو مه‌به‌ست و روانگه و بۆچوونی جیا‌وا‌زه سه‌رچاوه ده‌گرێ یه‌کیکیان پشت به هه‌ست و سۆز و ناخ ده‌به‌ستێ

ئەگه‌ر له سه‌ده‌کانى ناوه‌راسته لاهووت که‌ره‌سه‌ی فهلسه‌فه‌ی مه‌سیحی بووبی، له سه‌ده‌ی هه‌ژده و نۆزده‌دا مرۆڤ و سروشت و سیاسه‌ت می‌شکی بیرمه‌ندانیان به‌خۆوه خه‌ریک کرد

و پرووی گوفتار دهکاته ئامانج و ئەوی تریان ریالیستیانه پەنا دەباتە بەر تیگەیشن و ژێرو مەنتیق و هەموو شتیک ژیرانه پاساو دەداتەو و هەموو رووداو و دیاردەیهک بەپاکانه و ساخ کردنەو، بەهۆی هۆکارێکەو پشت راست دەکاتەو.

٤- ئەگەرچی کانت لە سەدەى هەژدەیه‌مدا بۆ پێدەکردنی بۆچوونە زانستییه‌کانی نیوتن لە کایه و مەیدانی فەلسەفەدا کۆششی کردووه ئەوا لە جیگیرکردنی رێبازی پەرخەنەگرتن و شیکردنەوهدا رۆڵێکی گرنگی گێراوه. رێ و شوین و بۆچوون و دۆگم و جیهان‌دیدى ئایین و کلتیسه شیکراونەتەو و پەرخەنەگراون بۆیه وردە وردە رێبازی ئامانجی پاشەکشیی کردووه و ئەو سێ بابەتەى لێوێ کهوتوونەتەو و یاخود پێوێ بەند بوون و پشتیان پێ بەستووه وەک «رەب» و «ئامانجەکی بوون و گەردوون و جیهان و سروشت» و «سیستەمی ئاکارەکی جیهان» تاراڤەیه‌کی زۆر بایەخی جارانیان نەماوه یاخود لەلایەن فەیلەسووف و بیرمەندانەو وەک جارێ و بەهەمان چا و تەماشانەگراون.

هەرسێک بابەتە‌که‌ى لاهوت: کیشەى ئادەم و ئەو خەتایەى کردوویەتی، بەرجەستە بوونی عیسا که گوايه. رۆڵەى رەببە و لەخۆیدا بەرجەستە بووه، ئینجا درامای جیهان (٨) و رۆژی حەشرو قیامت، بە نەشتەری پەرخەن و ژیر توێ توێ گراون و تیشکی گومانیان خراوتە سەر. دەبێ بۆچی ئۆبالی گوناھى ئادەم بچیتە ئەستۆی نەوێهەک که هەر ناویان نەبیسستووه، زانست، یاخود تیۆری پەرسەندنی داروین بیری فەیلەسووف و زانا و بیرمەندانی بەلایەکی تردا بردووه و جەرگ برانە دەستی لە بیریۆکەى داھینان و ئافەریدەکردنی تەوراتی جوولە‌که‌ وەشان‌دوو (٩). مەپوون کراوه بە باپیر و ئادەم لەبیرچۆتەو. لیکۆلینەو جیۆلۆجییه‌کان لەلایەکی ترهه گومانیان لە قسە‌که‌ى تەورات کردووه که گوتوویەتی «رەب لە شەش رۆژدا جیهانی داھیناوه- سفری پەیدا بوون- سەرەتا». پەرسەندن و بەستنه‌وێ بوونی مرۆف بە جیهانی زیندەوهره‌و و پشت گوێ خستنی گریمانەى ئافەریدەکردن و کۆنی و هەتا هەتایی مادە و کەرەسە و هەوینی بوون و لەناونەچوونی ئەم مادەیه پتر بەلایەکی تردا، بەلای زانست و جیهانە‌که‌یدا شکاندوویەتی.

گەورەترین بیریۆکە‌یه‌کی فەلسەفە که وەک پەرخەن و

گازندە پرووبەروویی ئایین و لاهوت و فەلسەفەى مەسیحی و دەزگاکانی کلتیسه بۆتەو ئەو بیریۆکە‌یه‌یه که گوتوویەتی، ئەگەر پرسیارێک وەلامە‌که‌ى سەخت بوو بە ئاسانی وەلامە‌که‌ى نەدۆزرایەو، ئەگەر که لەبەرێک لە پاساودان و لیکدانەوێ گرتییه‌کی رێباز و جیهان‌دیدیه‌کی فەلسەفە دەرکەوت هیچ پیتویست ناکات هۆکاری «رەب» و دوگما و ریتوشوینەکانی ئایین بەیترینە کایه‌و. بەواتایه‌کی تر گەردوون، جیهان، ژبان، کاروباری کۆمەڵ. تاد دەبێ بە ریتگی لیکدانەو و بەهۆی هۆکاری سروشتیانەو لیکدەرتنەو و پاساو بدرین و هیچ پیتویست ناکات بۆ کردنەوێ گری کۆتیه‌که‌ پەنا ببرد ریتە بەر بۆچوونێکی سەروو سروشتی هەروها نابێ ریتگی دەزگاکانی ئایین بدریت خۆیان لەم کاروبارانەدا هەلبقورتین. دەبێ بۆچی ئۆبالی ئەو شتانه لەم جیهانەدا روودەدن بخریتە ئەستۆی بوونەوهریکی ترانسندنتالی سەروو سروشت و سنوور و راڤەبەزین؟ ئەمە ئەو بیریۆکە‌ فەلسەفە‌یه‌یه بووه که دژی رێبازی ئامانجە‌کی پەپره‌وگراوه و سەرکەوتنی پێپراوه و بگره بووه شاسواری مەیدانی بیر. کانت که لەم سەردەمه ئالۆزەدا دەست بەکاربووه و بەو کۆشک و تەلارە بەرزەى فەلسەفە دايمەزاندووه بەدریژایی سەدەى نۆزدەهه‌م و دواتر کاری لە فەیلەسووف و بیرمەند و هونەرمنەدان کردووه. بەلایه‌و له کردن نایەت میتافیزیک وەک ریتبازیکی ژیره‌کی دايمەزیت بۆیه بیرمەند و فەیلەسووف لە چالاکى و کۆششی زانیندا دوو ریتگی لەبەرەو لەم دووانه دەبێ یه‌کتیکیان هەلبژیرێ و پەپره‌وی بکات.

یه‌که‌م: زانین و دەرک بردن بە جیهانی دەوروپەر بە ریتگی ریتباز و پەپره‌وکانی زانست دەبێ، لەم پەوشەدا رۆلی فەلسەفە بریتی دەبێ لە دارشتنی ئەنجامه جۆر بە جۆره‌کانی زانست لە چوارچێوه‌یه‌کدا که بە جیهانبینی زانستیانه‌ى فەلسەفە ناو‌دە‌بردێ، یاخود هەول بەدات:

دووه‌م: چۆن و بە چ شێوازی فەلسەفە بە ریتگی (١٠) بنه‌ما ژیرییه‌کان که لە پرۆسه‌ى زانیندا پشتیان پێ دەبەستری ده‌گات بە راستی، لێره‌دا فەلسەفە ئەرکیکی توتیتویکردن و شیکارییانه‌ى پێ دەپری که لەکۆتایی سەدەى نۆزدەهه‌م و سەدەى بیستەمدا بەتەواوێ ریتبازە فەلسەفیه‌ پوزیتیڤیست و زانستییه‌کان پەپره‌ویان کردووه. فەیلەسووفی فەره‌نسابی ئۆگۆست کۆنت و رابەرانی ریتبازی فەلسەفەى

شیکردنه‌وهی مه‌نتیقی له‌و باوه‌ردها بوون که ئهرکی سهره‌کی فه‌لسه‌فه به هه‌ول و کۆششی لیکدان و پیکه‌وه گونجاندن و دارپشتنه‌وهی ئه‌و ئه‌نجامانه‌ی زانست پیتیان گه‌یشتووه به‌ولاره‌ نییه (١١). به‌پیتچه‌وانه‌وه رابه‌رانی فه‌لسه‌فه‌ی ئایدیالیستی ئه‌لمان خۆیان له‌م دوو ریتگایه دوورخستۆته‌وه و هه‌ولیان داوه به‌هۆی چهند تیۆری و بۆچوونه‌وه جیهان لیکبده‌نه‌وه و وای بۆچوون که جیهانی ده‌رووبه‌ر له‌ ئه‌نجامی بزوتنه‌وه‌ی بیرو گیان به‌ولاره شتیکی تر نییه. له‌م بوار و کایه‌دا وشه‌ی گیان، گیانی ره‌ها، هۆش، بیره‌، هۆشی خۆ، من، خواست و بۆچوون له‌ به‌رهمه‌کاندا به‌دی ده‌کرین.

ئهو‌ی لیره‌دا ده‌بیتته‌ مایه‌ی گازنده‌ و ره‌خنه‌کردن ئه‌و پرۆسه‌یه‌یه که له‌لایه‌که‌وه لافی شیکردنه‌وه و ره‌خنه‌کردن لیده‌دات گوایه فه‌لسه‌فه‌ی له‌ چنگ و ده‌سه‌لات و کۆنترۆلی لاهووت و بۆچوونه‌کانی «ئاین و کلێسه و قه‌شه و ئابونا» رزگار کردووه که‌چی له‌لایه‌کی تره‌وه ده‌ست به‌ دامینی جیهانیدی زانسته‌وه ده‌گری ئه‌گه‌ر نه‌لین جاریکی تر فه‌لسه‌فه ده‌کاته‌وه به‌ پاشکۆ به‌لام له‌جیاتای لاهووت زانست داده‌نی. ده‌بی بۆچی هه‌میشه هه‌ول بدری فه‌لسه‌فه و پاشکۆ بی؟! بۆ جاریک هه‌ول نادرئ فه‌لسه‌فه سهریه‌خۆ بی و ئه‌وه‌نده‌ی ده‌کری له‌توانادا هه‌یه له‌ یارمه‌تی بابه‌ته‌کانی تر پیتیان نه‌بیت؟! ئایا ده‌کری ئه‌م گازنده‌یه وه‌ک پاساودانیک بۆ ده‌رکه‌وتن و گه‌شه‌کردنی رۆمانتیک به‌ هه‌ردوو به‌شیه‌وه:

- فه‌لسه‌فه: فیخته، شینگ، هیگل.

- ئه‌ده‌ب و هونه‌ر: تیک، شلیگل، نوڤالیس، به‌ئادهر، هیره‌ر، هولده‌رلین دابنریت.

گومان له‌وه‌دا نییه، بگره‌ ئاشکراشه که ئه‌م دوو بابه‌ته له‌ناوه‌رۆک و پوخسار و شیتواز و ئامرازی کارکردندا هه‌ریه‌که تایبه‌تمه‌ندی خۆی هه‌یه له‌کاتیکدا هیگل پستی به‌ژیره‌- گیان به‌ستووه، ریتبازه ئه‌ده‌بیه‌که به‌ پیتچه‌وانه‌وه هه‌موو جوژه لیکدانه‌وه‌یه‌کی زانستی ژیان و کۆمه‌ل و جیهانی به‌ نادرست داناوه و بگره‌ خستۆته‌ لاره‌ رووبه‌رووی ژیره‌ و دژری و شوتینه‌کانی په‌نای بردۆته‌ به‌ر ئاین و هه‌ست و سۆزی ژیان و ناخ له‌و باوه‌رده‌دا بووه که ده‌کری به‌هۆی په‌یره‌ی (١٢) تره‌وه نه‌ک به‌هۆی په‌یره‌ و ریتبازی زانسته‌وه بیرمه‌ند به‌ راستی بگات؟ به‌واتایه‌کی تر جوژی

بیرکردنه‌وه‌ی فه‌لسه‌فه‌ی رۆمانسی له‌ هی ئه‌ده‌ب و هونه‌ره‌که جیاواز بووه. رۆمانسییه‌تی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م وه‌ک ریتبازیکی ئه‌ده‌بی و هونه‌ری و شانۆ جوژه بیرکردنه‌وه‌یه‌ک بووه له‌ شیتوازیکدا خۆی نواندووه بریتی بووه له‌ بایه‌خدان به‌ هه‌ست و سۆز و هه‌لچوون و ده‌روون به‌رزکردنه‌وه‌ی رۆل و پایه‌یان له‌ ژیان مرۆف و به‌پیتچه‌وانه‌وه کارو رۆلی ژیره‌ و فامیان به‌که‌م زانیوه.

تا چهند ده‌کری ئه‌م بۆچوونه رۆمانسیه‌ی فه‌لسه‌فه و ئه‌ده‌ب له‌گه‌ل بۆچوونه ئاینیه‌که به‌خه‌رتنه‌ دوو تایی ته‌رازووه‌وه. بۆچوونه ئاینیه‌که‌ی سه‌ده‌کانی ناوه‌راست و تاوه‌کو راپه‌رین به‌م جوژه بووه:

- له‌لای ئه‌وان جیهان و گه‌ردوون و سروشت مه‌به‌ستییکی تایبه‌تی هه‌بووه و ده‌بی ژیان مرۆف به‌شیتوازیک له‌گه‌لیدا بگنجی، بۆ ئه‌وه‌ی ژیانکه‌ خۆی که به‌شیکه له‌ نه‌خشه‌ی گشتی گه‌ردوون پر مانا و بایه‌خدار بیت.

- جیهان و گه‌ردوون له‌لایه‌ن هیزتیکی گیانی سهروو سروشتیه‌وه به‌رپۆه ده‌چی که له‌ ئاینیدا به‌ «ره‌ب» ناوه‌بریت.

- له‌ جیهاندا نه‌خشه و سیسته‌م و دابونه‌ریتیکی ئاکاری هه‌یه که بریتییه له‌ چاکه‌کاری و داد ئه‌گه‌رچی هه‌ندیک جار پیتچه‌وانه‌ی ئه‌مه هه‌ست پی بکریت و بیت به‌رچا (١٣).

ئهو‌ی لیره‌دا سهرنج راده‌کیشی و هیچ جوژه گومان و ئه‌گه‌ریت هه‌لناگریت ئه‌وه‌یه ئه‌م بۆچوونه به‌گشتی له‌لایه‌ن فه‌یله‌سووف و چهند زانایه‌که‌وه که شاره‌زایی ته‌واویان له‌ فه‌لسه‌فه هه‌بووه، نه‌خشه‌که‌ی ریتراوه. بۆ نمونه ئیسحاق نیوتن که زانا و فه‌یله‌سووفیکی ناسراوی سهرده‌می خۆی بووه چهندین نمونه‌ی نیشان داوه که جوژه ریت و پیتی و سیسته‌م (نهم) له‌ گه‌ردووندا هه‌یه. ئه‌م ریتکییه‌که له‌ سروشتدا جوژه هه‌ماهه‌نگی و هارمۆنی نیوان ریتا (شیتواز) و ئامانجه‌کان نیشان ده‌دات که هه‌بوونی نه‌خشه و نه‌خشه‌سازی پشت راست ده‌کاته‌وه و ئه‌م نه‌خشه‌سازییه‌ش ده‌ری ده‌خات که ده‌بی بوونه‌وه‌ریتک، هیزتیک هه‌بیت که ره‌نگی ئه‌م

نه‌خشه‌یه‌ی رشتووه، ئه‌م هیزه‌ سهروو سروشتیه‌ «ره‌به».

گریمانه‌ی هه‌بوونی نهم و نه‌خشه‌سازی و پلان و ریتکیکی له‌

**بۆچی هه‌میشه هه‌ول ده‌دری
فه‌لسه‌فه پاشکۆ بی نه‌ک
سه‌ره‌خۆ؟**

جیهان و گهردووندا، جارێکی تر سه رنجی بۆ راده کیشین، بیروکه یه که مروث خوێ به میتشکیدا هاتوو و دایناوه. به واتایه کی تر پیکهاتهی بوون و فیزیکی له شی مروث و میتشک و دهروون و فام و ژیری مروث به جوړیکه بوونی ئەم گرمانه یه رها دهکات، ئەگینا ئەم گرمانه یه ئەگه به سهلمینه و به لگه پشت راست بکریتهوه، ئەوا به لگه و سهلمینهی تر ههیه که پێچهوانه ی ئەمه دووپات دهکاتهوه. ده بی بوچی نه توانایی لیکدانه وهی بابه ته کانی سروشت و ژیان و کۆمه ل ببیته مایه ی ئەوهی بوونی هیتزیکێ ترانسندنتالی سهروو سروشت و توانا هیتز له راده و سنوو به دهر گرمانه بکریت؟! هه رچونیک بیت ههچ جوړه په یوه ستیه کی مه نتیقی له نیوان زانست و بابه تی ئامانجه کیدا نییه. زانست ساغی کردۆته وه که ئەم بابه ته که بنه مای ئایین و لاهووتی مه سیحی بووه ههچ جوړه بنه مایه کی ژیری و زانستی نییه و ههچ بابه ت و گرمانه یه کی به ژیر و بنه ما و به لگه زانستییه کان ساغ نا کریته وه.

5- له سه رده می کانتدا ریبازی میکانیزم له زانست و فه لسه فه دا ده ست بالا و باو و ده ستبه کاربووه. بیرمه ند و فه بله سووفه کان پشت ئەستووور به م ریبازه جوړه بنه رته تیکێ ناچاره کی (حه قی) یان داناوه که بریتی بووه له وهی: ئەگه مرجه کانی رووداوێک بزانیته سه ره رای ئەو پالنه رو هۆکار و فاکته رانه ی رووداوه که یان لیکه و تۆته وه، ده توانی هه موو قوناخه کانی پیتشو له مه و دوای په ره سه ندن بزانیته و پیتشبینی بکریت. له م کهش و هه وایه دا کانت هه ولی داوه پشت ئەستووور به هه ردو و بنه مای میکانیزمی نیوتن و فه لسه فه ی ئایدیالیستی خو به تی «بارکلی و هیوم... تاد» بۆ پرۆسه ی بیر و فه لسه فه و زانست و میتافیزیک و ئایین و ئاکار بنه ما و بنچینه یه کی پته و دابن. دانانی بنه مایه کی زانستی بۆ میتافیزیک، ئەگه رچی گازنده یه کی زۆر کراوه، به شیک بووه له م کۆششه و بۆته که ره سه و بابه تی چه ندین لیکۆلینه وهی فه لسه فه و زانست.

رشتنی رهنگی سیسته م و دیسپلینیکێ پته وی ئاکار له سه ره بنه مای ژیر و (14) جیا کردنه وهی ئاکار له ئایین (ئایینی مه سیحی) ئەگه له خویدا کۆششیکێ ئەوه په ری جوامیر و زبیره کانه ی فه لسه فه بووب، ئەوا له لای خو به وه بۆته مایه ی بیگیان کردنی ریتوشوینه کانی ئاکار و

هه لگه رساندنی ئاگری ته نگزه و قه بیرانیک که هه ردوو ریبازی کانتیانیزمی نوێ «ماربورگ و بادن» پتیه خه ریک بوون و سه ره گه رمی چاره سه رکردنی بوون. هه ره ها ئەم بابه ته له لای ریبازی ئەده بی و فه لسه فه ی رۆمانتیک رهنگی خوێ داوه ته وه.

له بواری فه لسه فه دا کانت، بوونی ره ب، نه مری نه فس و ئازادی وه ک خوێ بوی چوو به سه بابه ته سه ره کیسه که ی بیر فه لسه فه داناوه چونکه وه ک خوێ گوتوو به تی ئەمانه چه ند به لگه نه و یستیکێ ژیر و ته نیا خواست له توانایدا هه یه به لایه کیاندا بخات. تا چ راده یه که ئەم بوچوونه ریبازی خواسته کی رۆمانتیک بووه؟! له کایه ی تیوری زانیندا، کانت کاریگه ری و ده ستبه کاری بیی پشت راست کردۆته وه، به تایبه تی له و به شه دا. که به فه لسه فه ی ترانسندنتالی داناوه و ئەم هه نگا وهی خوێ له گه ل کۆششه زانستییه که ی کۆپه رنیکۆس به راورد کردوو (15) لیره دا به وه په ری بلیمه تانه ژیری مه نتیقی له ژیری ترانسندنتالی جیا کراوه ته وه و پتیه له سه ره کاریگه ری قانونه کانی مه نتیق و بیرکاری و فیزیک داگرتوو و ئەو رۆله روون کراوه ته وه که بیر له کایه ی ئەم قانونانه و له جیهاندا ده یگه ری، به لام ئەوی له م بواره دا گازنده ده کری ئەو ئەنجامه یه که کانت پتیه گه یشتوو و به بابه تی «شت له خویدا» ناسراوه. به واتایه کی تر کانت له چوارچیه ی ته لاره فه لسه فه یه که ییدا له چوارچیه ی ریبازی ئایدیالیزمدا پتیه له سه ره جوړه دوور هه نگیه که داگرتوو. جیهان له دوو بهش پتیک هاتوو، جیهانی دیارده کان و Erschriniung جیهانی شت له خویدا Das Ding an Sich، زانین، زانست ته نیا له جیهانی دیارده کاندان له کردن دیت و ده گونج به ده ست بپن و ده ست به کاربن. بۆه هه ر میتافیزیکیک ئەم سنووری دیاردانه به زیتن شیا وه کی نییه و بوونی گومانی لیده کریت ئەم پرپاره بواری و گۆرپانی ئالۆز و قوولی زانینی گرتۆته وه و مۆرکه که ی به ته وا وه تی به م پرۆسه ی شت زانینه وه دیاره. زانین وه ک بابه ت و وه ک پرۆسه له دوو بهش، دوو رهنگ ئاسا، پتیک دیت:

یه که م: که ره سه ی خا و که به هزی هه سه ته کانه وه ده ستگیر ده بیت.

دووم: من، خۆم که کاتیگۆری و چه مک و چوارچیه و بوچوون و فۆرمه کانی جیهانیدی پیتشیانه ده داته

دهست. بههوی دارپشتنهوهی ئەم کەرەسە خواوهی ههستهکان داویانه ته دهست له چوارچێوه و بۆتهی ئەم چه مەک و کاتیگۆرپییانه دا ئەو شتته پهیدا دهبی و دهکهوێتهوه که «زانین» ی پێدهگوتریت.

کانت که لهم پرۆسهی زانینه دا رۆلی کاریگەر و سه رهکی به من، بهخۆم، به بیروهۆش ده بهخشی و ئەو بابه تهی له جیهانی دهره وهی من په ی داده بی پلهی دووه می پێده بهخشی، ده کری و هک فه یله سووفیک به خرتیه خانه ی ئایدیالیستییه وه. من، خۆم Das Ich دا هینره، چالاکه دانهری ری و شوپن و قانونه کانی سروشت و جیهان و ئاکاره. منی دا هینره ئەو توانایه ی خۆی له بواری نازادیدا ده نوین و له مهیدانی پان و بهرینی ئاکار و ئاییندا خۆی بهرجهسته دهکات. منی دا هینره، نازادی، میژوو ئەو بابه تانه بوون که فه لسه فه ی ئایدیالیزمی ئەلمانیان لی پیکهاتوه. (۱۶)

۶- ئایا تا چند بۆچونه که ی پرۆفیسۆر ستیسی له جیگای خۆیدا به که وای داناوه «کانت دامه زینه ری راسته قینه ی ریبازی رۆمانسی» (۱۷) بیت - گوايه - رۆمانسییه کان جیهانیدییه کیان هه یه بریتیه له وهی ئەو جیهانه ی ههسته کان یاخود به ژیر ده رکی پێده بردری جیهانی کات و شوپنه، ئەم جیهانی کات و جیگایه ش دیارده ی راستیه کی گیانییه که زۆر له و دیارده یه رهسه نتره. چونکه کانت جیهانی کردوه به جیهانی دیارده و جیهانی راسته قینه! لهم بۆچونه دا، وهک من تیبگه م دوو خال روون و ئاشکرانین بۆیه بۆچونه که ی ستیسی ته مومژاوی دیتته بهرچاو:

یه که م: ئایا مه بهستی له بزوتنه وهی رۆمانسی به مانا گشتیه که یه که بریتیه له شوپش و یاخیبوون دژی ریبازی کلاسیکی نوێ یاخود مه بهستی له ریبازی رۆمانسییه ته به مانا تاییه تیه که ی که جۆره بزوتنه وه یه کی ئەده بی سه ده ی نۆزده یه م بووه و بنه ماکانی تیۆری هیمای له شیعردا داناوه و هه ولێ ئاوتته کردنی شیعر و فه لسه فه ی داوه و ئیتر تا چند لهم ئه رکه دا سه رکه و تووه بابه تیکی تره!

دووم: یاخود مه بهستی له و چند فه یله سووفه ئایدیالیستییه ی ئەلمان بووه که به رابه ره کانی ریبازی ئایدیالیزم ناوده برین و کاریان له ریبازی ئەده بی رۆمانتیک کردوه و له لایه ن ئەم ریبازه شه وه کاریان تیکراوه وهک فیخته، شیلنگ و هیگل.. تادا؟!

ئایا ده کری له یه که چوونی دوو بۆچوون، له یه که تری نزیک بوونی دوو هه لوتیست له دوو بابه تی له یه که تری جیاوازی وهک ئەده ب و فه لسه فه بیته مایه ی ئەوه ی یه که میان به دا هینره که ی و دووه میان به کارلیکراو دا برین؟! کانت فه یله سووفی قوناخی رۆشنگه ریه ی و ژیری کردوه به سه ره مه شق. رۆمانسییه کان په نایان بردۆته بهر سووسه (حه دس) و ژیریان خستۆته لاوه!

کانت هه ولیداوه ساغی بکاته وه که بیس وهک ئۆرگانیک که چالاکی و پرۆسه یه که به ره مه دین و، کارکرده یه کی ره سه نه و خۆی بابه ته کانی خۆی داده هین و پهیدا دهکات. ئەم سووربوونه له سه ره ره سه نیستی و کاریگه ری بیس به ردی ئەو بناخه یه بووه که دوا ی کانت چه ن دین فه یله سووف ته لاری ریبازه فه لسه فه یه که یان له سه ره دامه زان دووه. ئەم پرۆسه دا هینره ی بیس ئه گه ر ناوی تری لیترا بی ئەوا کراوه به بنه مایه کی ره ها (موتله ق) بنه ما هه نده کی و لقیه کان یان لیتوه که وان دۆته وه و کردوویانه به ئامراز و کهرسه و شیبازی لیکدان وه ی جیهان و ژیان و میژوو و زانست و ئایین و هونه ر. لهم بواره دا تا ئەو راده یه پێیان لیته لگرتوه و سنووریان به زان دووه که بلین - بوون - بپرا ده و سنوره گۆران و به ره و پێش چوون و گه شه کردن له میژوو دا له هه موو سنووریک تیده په رین و هیچ جۆره کۆتاییه کی بۆ نییه. بێگومان ئەمه به ئاشکرا سروشتی فه یله سووف و زانا و بیرمه ندی جه رمانی ساغ ده کاته وه که هه میشه سه ره گه رمی ئەوه بوون، له به ره هم و نووسین و سیسته مه جۆرا و جۆره کان یان دا هه ر له ئەده ب و هونه ره وه تا وه کو زانست و فه لسه فه و ئایدیۆلۆجی تاکه بنه مایه ک بۆ فره بی و هه مه ره نگیی و هه مه جۆری بدۆزیتته وه، ژیان و په ره سه ندن و گۆران به جۆره ته و ژمیک که له ناوه وه و له ناخه وه به ره و دهره وه دهره کییانه هه لقوقلاوه سه رنج بدات.

سه ره رای هه مه کیی کردنی هه لوتیستی هه نده کی و پشت به ستن به ژیر (ئه قل) و بایه خدان به هیز و توانا کانی ئەم ئامرازه و به هه ند زانینی ئەو ئەنجامانه ی له بریاره کانی ده که ونه وه، ئەمه یه ئەو لایه نه ی که له بواری بیرو فه لسه فه و ئایدیۆلۆجیدا به ره وت و سروشتی بیرمه ندی جه رمانی ناوده بریت، نمونه یه که له فه لسه فه دا، به تایبه تی له سه ده ی نۆزده یه م دا فه لسه فه ی سه رتا پاگیریی ئالۆز و جه نجالی «بۆهات گوتلیب فیخته یه».

۷- ته‌گهر پشت بهو سه‌رچاوانه ببه‌سترت که ده‌بارهی په‌یوه‌ندی نیوان فه‌لسه‌فه و ریتبازی رۆمانتیکی سه‌دهی نۆزده‌یهم به‌تایبه‌تی و فه‌لسه‌فه و شیعر به‌گشتی نووسراون گومان له‌وه‌دا نامینێ که هه‌ردووکیان دووبابه‌تی له‌یه‌کتیری جیاوازن و ئەم جیاوازییه‌ش به‌ته‌واوته‌ی له‌پوخسار و ناوه‌رۆک و شیواز و ستایل و مه‌به‌ستیاندا ده‌رده‌که‌وئ. شیعر بابه‌تیکی مه‌جازیه و پشت به‌هه‌ست و سۆز و ئەندیشه و ده‌روون ده‌به‌ستی و به‌وینیه‌ی شیعیری بۆچوون و خواسته‌کانی به‌رحه‌سته ده‌کات، به‌لام فه‌لسه‌فه سیسته‌میکی ریکۆپیتکه له‌چه‌ندین تیوری پیتکه‌تووه که له‌چوارچۆه‌ گشتیه‌که‌دا به‌و بابه‌ته‌ ناوه‌بریت که ده‌کرئ به‌جیهانبینی ناوبریت. گومانیش له‌وه‌دا نییه که ئەزموون و تاقیکردنه‌وه‌ی شیعیری و ته‌جره‌به‌که‌ی شاعیر جوړتیک له‌جوړه‌کانی پرۆسه‌ی ئیستۆلۆجی (زانین) نیشان ده‌ده‌ن، به‌لام ناكریت به‌هیچ شپۆیه‌ک به‌خرینه‌خانه‌ی فه‌لسه‌فه و بیبری مه‌نتیقیانه‌وه، چونکه نه‌بووه و ناكرئ شیعر و شاعیر ده‌ستبه‌رداری ئەندیشه و هه‌ست و سۆز و هیما و ئەفسانه و ستایلی شیعیری بین و ئەمانه‌ش چ وه‌ک بابه‌ت و چ وه‌ک ئامراز به‌لای فه‌لسه‌فه‌وه ده‌خرینه‌خانه‌یه‌که‌وه که زۆر له‌پشتگوئ خستنه‌وه نزیکه. خو ئەگه‌ر نۆفالیس (۱۸) - ئەدیبه‌ی به‌ناوبانگی رۆمانسی ئەلمان لافی ئەوه‌ی لیدابئ که ده‌بئ شیعر و فه‌لسه‌فه ئاویتته‌ی یه‌کتیری بکرتن، چونکه شیعر وه‌ک ئەو لافی لیداو له‌زانینی راستیی به‌باشترین و قوولترین شپۆیه‌ی به‌ولاوه‌ نییه، له‌قسه‌ی شاعیریکی شه‌یدای هیما و سروشت و ئەفسانه به‌ولاوه‌ نییه.

په‌راویز و سه‌رچاوه‌کان:

۱- بۆ‌مۆنه‌ پرۆفیسۆر دکتۆر یواخیم ریته‌ر که کاتی خوئی مامۆستای فه‌لسه‌فه بووه له‌زانکۆی مونیسته‌ر- هه‌رمی نۆزده‌یهم راین فیستیقالی له‌و باوه‌ره‌ دابووه که هیکل فه‌لسه‌فه‌که‌ی له‌سه‌ سه‌رچاوه‌ هه‌له‌پنجاوه:

- شوژی فه‌ره‌نسای ۱۷۸۹ز.

- نایینی مه‌سیحی.

- بارودۆخی فه‌ره‌نگی ئەلمانای سه‌رده‌می خوئی. په‌روانه:

Ritter, J. Hegel and französische Revolution.

2- Fichte, J. Reden an die deutsche Nation.

به‌شیکمان له‌م شاکاره‌ ساسیه‌- فه‌لسه‌فه‌یه‌یه له‌ئه‌له‌مانیه‌وه

کردوه به‌ کوردی و چاوه‌رتی ده‌رفه‌تی چاپکردن ده‌کات.
3-Storig, Hans Joachim., Kleine Weltgeschichte der Philosophie. Stuttgart 1961. S.506.

۴- ویلیک، رینیه، مفاهیم نقدیه، ترجمه: د. محمد عصفور، عالم المعرفة کویت ۱۹۸۷، ص ۱۶۵.

ئهم به‌ره‌مه‌ بریتیه‌یه له‌چه‌ند نووسینیک که پتریان ده‌بارهی ته‌ده‌ب و ره‌خه‌ی ته‌ده‌بین نووسه‌ر له‌بۆنه‌ی جیاوازا بلاوی کردونه‌ته‌وه، به‌ره‌مه‌که له‌زمانی ئینگلیزییه‌وه وه‌رگیتێدراوه.

5- Schnadelbach, H., Philosophie in Deutschland Stw. 401. S. 130.ff.

6- Wahrig, Gerhard., Deutsche Wörterbuch. Mosaik Verlag. Munchen 1980. S.3690.

۷- ستیس، ولتر؛ الدین.. والعقل الحديث. ت: د. امام عبدالفتاح إمام مكتبة مدبولی - القاهرة- ۱۹۹۸، ص ۳۷ فیما بعد.

ئهم شاکاره له‌ ئینگلیزییه‌وه وه‌رگیتێدراوه، وه‌ک من بۆی بچم تا ئیستا نه‌کراوه به‌ئه‌له‌مانی.

۸- ستیس، و. هه‌مان سه‌رچاوه، به‌عه‌ره‌بی. ل ۲۵.

۹- ته‌ورات به‌زمانی ئەلمانی، سفری په‌یداوون، سه‌ره‌تا.

۱۰- بوخینسکی: تاریخ الفلسفة المعاصرة في اوربا. ترجمه: محمد عبدالکریم الوافی طرابلس- لیبیا- بلا. ص ۳۳ فیما بعد.

۱۱- په‌روانه:

د. هه‌مید عه‌زیز: بنه‌ماکانی فه‌لسه‌فه‌ی شیکردنه‌وه‌ی مه‌نتیقی. ده‌زگای موکریان هه‌ولتیر ۲۰۰۵.

۱۲- بوخینسکی، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیتشوو. ل ۳۴. ئهم به‌ره‌مه‌ له‌زمانی فه‌ره‌نسییه‌وه وه‌رگیتێدراوه.

۱۳- ستیس، والتر، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیتشوو، ل ۲۰۹.

14- Kant, Immanuel., Grundlegung Zur Metaphysik der Sitten. Riga. 1785. Dritter Abschnitt: 447-450 ff.

ئهم شاکاره‌ی کانت-مان له‌ئه‌له‌مانیه‌یه‌وه کردوه به‌ کوردی و چاوه‌روانی ده‌رفه‌تی چاپکردن ده‌کات.

15- Kant, I. Kritik der reinen Vernunft. Hamburg 1976. B362.

16- Storig, H.J., Kleine Weltgeschichte der Philosophie, Stuttgart 1961. S. 397-398.

۱۷- ستیس، والتر، هه‌مان سه‌رچاوه. ل ۲۳۰.

18- Mahl, H-J., Novalis. In: Deutsche Dichter der Romantik. (Hrsg) Von: Benno Von Wiese. 2.Auflage./1983. S.234.